

Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD), II/2 (2013), s. 205-231

RESULZADE HÜKÜMETİ DÖNEMİ VE YAŞANAN TERÖR OLAYLARI (1918-1920)

Beşir MUSTAFAYEV*

Özet

XX. yüzyılın başlarında Kafkas toplumlarının tarihi seyrini belirleyen temel kavram milliyetçiliktir. 1918-1920. yıllarda Kafkasya'nın genelinde meydana gelen etnik çatışmalar tarihte 'Ermeni-Müslüman savaşı' adını almıştır. Başta merkez Gence ve Bakü olmakla, Güney Kafkasya'da Türk nüfus aleyhinde gelişme gösteren etnik baskılar Azerbaycan Türklerinin milletleşme anlayışına etkide bulunan en önemli unsur olmuştur. Ermeni terörünün Kafkaslar ve Anadolu'da boy gösterdiği tarih 150 sene öncesine kadar uzanmaktadır. Ermeniler iç ve dış güçlerin desteğini yanlarına alarak örgütlenme yoluna girmişlerdir. Hınçak ve Taşnaksütyun terör örgütünün ortaya çıkışına kadar Maveraya-yı Kafkas'ta barış ve emniyet hâkim durumda idi. Bu makalede Maveraya-yı Kafkas Fırkası ve Mehmet Emin Resulzade önderliğinde Şark'ta ilk kurulan Azerbaycan Demokratik Türk Cumhuriyetinin ülke içinde Rus Bolşevik ve Ermeni Taşnak örgütlerine karşı yürüttüğü mücadele çalışılmıştır. Müslüman Türk halkına yönelik yapılan katliam ve halkın bağımsızlık meselesi arşiv, basın ve diğer kaynaklarla incelenecektir. Tüm bu kaynaklar, Ermenilerin Rusya ve Batılı devletlerin desteğiyle silahlı örgüt faaliyetlerinde bulunan siyasi komiteler kurduklarını ve din-kilise eksenli işbirliği yaparak Kafkasya'da Müslümanlara karşı terör eylemlerine başvurarak işgal ve katliam yaptıklarını açıkça göstermektedir

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Ermeni, Karabağ, Resulzade, Bakü, Gence, Maveraya-yı Kafkas, terör.

* Doç. Dr., Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi,
e-mektup: besirmustafa@gmail.com

Absrtact

**The period of Resulzadeh Government and Terrorist Incidents
(1918 - 1920)**

In the beginning of XXth century the basic concept which was determining the course of history of Caucasian societies was the nationalism. The ethnic conflicts that was occurring in throughout the Caucasus was named as “the Armenian-Muslim war” in 1918-1920 years. The ethnical suppresses that showed up against the Turkish population in the all South Caucasus particularly in the capital Ganja and Baku, was the most important factor that had an impact on the Azerbaijani Turks’ nationalistic approach. Appearance history of Armenians terrorism in The Caucasus and Anatolia, go back to 150 years ago. As long as this skirmish the Armenians approached via organized by taken along the internal and the external forces. Especially untill the emergence of the terror organizations Hunchak and Dashnaksutiun, in Trans Caucasus peace and security was predominant. This article Trans-Caucasia and Mehmet Emin Resulzade Party under the leadership of the Turkish Republic of Azerbaijan Democratic first established in the east, the Russian Bolsheviks in the country and its struggle against the Armenian Dashnak organization were studied. Muslim massacres of Turks and the issue of independence of the public archives of the press and other resources will be examined. All these sources of Armenians in Russia and western states with the support of an armed organization activities in the political committees have established and religious-church-axis in cooperation in the Caucasus Muslims against acts of terrorism, referring to the invasion and massacre clearly shows that.

Keywords: Azerbaijan, Armenian, Karabakh, Resulzade, Baku, Gandja, Trans-Caucas, terror.

Giriş

Kafkaslarda meydana gelen karmaşık durum Osmanlı Devletinin buraya yönelik siyasetini yürütmeye imkân vermemekteydi. Osmanlı’ya göre Bakü’nün kurtuluşu başlı başına bir galibiyet demektir. Öte yandan Birinci Dünya Savaşında Osmanlının kuşatma altında olması, zayıflamaya yüz tutması, şark ve garp cephelerindeki çatışmalar milli mücadeleyi beraberinde getirmiştir. Anadolu toprakları itilaf devletlerince adeta dört taraftan çembere alınmıştır. Aynı zamanda 1915-1918 yılları arasında Rusya’da da kargaşa dönemi yaşanmış, ülkedeki isyanlar karşısında Çar Hükümeti Duma’yı fes etmiştir. Bu durum Rusya’da yaşayan Müslümanların kendi kaderlerini tayin etmek hakkını da doğuruyordu.

Çar Rusya'sındaki ihtilal ve aynı zamanda Kafkaslarda olup bitenler sonucunda kongrede alınan kararlar, Ruslar arasında kısa sürede reaksiyon bulmuştur. Ermeni Bolşeviklerinden Şaumyan, Lenin tarafından Kafkasya Komiserliğine atanmıştır. Bakü'yü işgal eden Şaumyan komutasındaki Bolşevikler, burayı bölgedeki komünist propagandaları için merkez seçmiştir. Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmeleri Kafkasya'da tedirginlik yaratmıştı. 1917'de Rusya, Bolşevik devrimini takiben Birinci Dünya Savaşından fiilen çekildiğinde, Güney Kafkasya'da üç önemli siyasi güç vardı. Bunlar Gürcülerin *Sosyal Demokrat Menşevik Partisi*, Müslüman kesimin *Müsavat Partisi* ve Ermenilerin *Taşnaksütyun Örgütü* idi. Müslümanlar ve Gürcülerin önderliğinde diğer Kafkas halkları Sovyet Rus idaresine katılmamak yerine kendi kaderlerini kendilerinin sahip olması düşüncesiyle 28 Kasım 1917'de Trans-Kafkasya (Mavera-yı Kafkas) adlı bir idare organı oluşturdular. Trans-Kafkasya oluşumu Azerbaycan-Gürcü-Ermeni temsilcilerden oluşan ve merkezi Tiflis'te bulunacak bir federasyon olacaktı. Bu federasyon Sovyet Hükümetini tanımamakla birlikte ilişkilerini tümüyle de kesmiş değildi. Kafkasya Seymi aynı zamanda kendi bünyesinde bir olağan meclis oluşturdu¹.

Osmanlı Bölge Komutanı Vehip Paşa'nın çabaları sonucu toplanarak Ermenilerin yaptığı katliamlar müzakere olunmuştur. Kafkasya Seyminde Resulzade konuya ilişkin şöyle der: *“Evvelce Müslümanların intikamından ve Tiflis'in muavenetinden korkan isyankâr Bakü tedafii bir vaziyet almışken, sonra cesaret peyda etmiş, Bolşevik Bakü, Gence'ye doğru hareket etmek zorunda kalmıştır. Bu hareketlere, ilk önce Şamahı, daha sonra Salyan, Quba, Lenkeran, Kürdemir vb. bölgeler maruz kalmış, şehirler yerle yeksan edilmiş, ırz ve namuslar ayaklar altına alınmış, mal-mülk ganimet edilmiştir. Gence bizzat tehdit olunmakta, diğer taraftan dahi Karabağ Ermenileri Bakü Bolşevikleri ile birleşmek üzerine bir plan hazırlamaktaydı. Azerbaycan'ın ateş ve kılıçla teslimine mecbur edilmek planı çizilmekteydi”².*

1 Mehmet Emin Resulzade, “Azerbaycan Cumhuriyeti”, İstiqlal Özel Nüsxesi, Bakı 1919, s. 18.

2 M. E. Resulzade, **a. g. m.**, s. 18-19.

Lakin zaman ilerledikçe bu federasyon başarılı olamamıştır. Nihayet 18 Ocak 1918'de Bolşevikler bu meclisi zorla dağıtarak ve bunun yerine bir 'Diyet Meclisi' kurmuşlardır. Ancak federasyon, Osmanlı ordularının bölgedeki harekâtları ve Bolşevik Rusya'nın savaştan çekilmesini sağlayan 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Anlaşması'nın ardından dağıldı. Maveraya-yı Kafkas Seyminin özelliği konfederasyon içerisinde üç ulusun içişlerinde bağımsız oldukları ancak dışişlerinde ortaklaşa belirleneceği bir yapıda olmasıydı. Ancak bu yapay oluşum fazla sürmemiş. Ermeniler müttefik aramaya, Gürcüler de Almanya'ya yakınlaşmaya başlamıştır. Müslümanlar ise Osmanlı Devletiyle birlikte hareket etmiştir. Böylece 26 Mayıs 1918'de Maveraya-yı Kafkas Seymi resmen son bulmuştur. Gürcistan ve Ermenistan bağımsızlıklarını ilan etmiş ve Almanya Gürcistan'a bir tümen göndererek kritik ekonomik bölgeleri kontrol altına almıştır³. Öte taraftan Fethali Han Hoyski⁴ de, Maveraya-yı Kafkas Seymi hakkında bölgede, özellikle Gürcistan ile ilgili verilen beyanatlarda genel olarak şu cevabı vermiştir: *“Kafkas halkları birbirileriyle sıkı şekilde bağlanmışlar ki, onları kolaylıkla ayırmak mümkün değildir. Fakat, eğer Gürcü halkının iradesi böyle ise biz muhalefet etmeye hiç de haklı değiliz ve Azerbaycan Türklerine de bu yeni hadiseye göre lazım gelen kararı çıkarmaktan*

3 Mim Kemal Öke, **Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu**, Aksoy Yayınları, İstanbul 2000, s. 168-169.

4 Fethali Han Hoyski (Feth Alihan Hoylu): 25 Kasım 1875'de Şeki'de dünyaya gelmiştir. Babası İskender Han Güney Azerbaycan Hoy şehriden olduğu için soyadını buradan almıştır. O, önce Gence Kolejini, ardından Moskova Hukuk Fakültesini bitirmiştir. Tiflis ve Rusya'da çeşitli görevlerde bulunmuştur. Devlet Dumasına milletvekili seçilmiştir. F. Han, Rusya'da 1917'de başveren Şubat inkılabından sonra faal siyasi hayata atılıyor. 1917'de Bakü'de Umum Kafkasya Müslümanları Kurultayı yapılır. Aynı yılın Kasım ayında Tiflis'te Transkafkasya Komiserliği kuruluyor. 23 Şubat 1918'de Tiflis Güney Kafkasya Seymi faaliyete başlar. 4 Aralık 1918'de Osmanlı Devleti ile Güney Kafkasya Komiserliği arasında imzalanan 14 maddelik Erzincan Mütarekesi gereği Rus Birlikleri Kafkasya'dan çekilmiş ve böylece Nahçıvan, Zengezur ve Karabağ geçici de olsa Ermeni tecavüzünden kurtulmuştur. İşte bu dönemlerde F. H. Hoylu'nun faal çalışmalarını görmekteyiz. Beşir Mustafayev, “Ermenilerin Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905-1920)”, **Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi**, İzmir 2009, s. 255.

*başka bir şey kalmıyor*⁵. Akabinde Mehmet Emin Resulzade önderliğinde Müslüman Şark'ta ilk Türk, Azerbaycan Cumhuriyeti kurulu (28 Mayıs 1918) ve bağımsızlığını dünyaya ilan eder. Bu esnada Gence'de, Nuri Paşanın reberlik ettiği Kafkas İslam Ordusu katliamlardan korumak için Azerbaycan Cumhuriyetinin varlığını koruma yolunda Ermeni ve Rus terör yönetiminin tehdidine karşı mücadeleye başlar⁶.

Şaumyan'ın komuta ettiği 'Bakü Halk Komiserleri Sovyetinin' Taşnaklardan oluşan Andranik ve Amazasp ordusu, Bakü, Şamahı, Quba, Zengezur, Nahçıvan, Karabağ, Gökçay, Kürdemir ve diğer vilayetleri yağma, yakma, katliam ve işgal faaliyetlerine devam etmekteydiler. Bu mezalimin gerçek boyutunu bölgedeki Rus Araştırma Komisyon Üyesi Mihaylov'un Azerbaycan Adliyesine gönderdiği raporlarda da yer almıştır⁷.

1. Kuzey Azerbaycan'da Siyasi Gelişmeler

M. E. Resulzade Birinci Cihan Harbinde Rus Çarlığının Türk Milletine karşı düşünce ve davranışının çok ciddi olduğunu eleştirerek şöyle yazıyordu: “40 milyona yakın Müslüman Türkü esaret altında bırakan Çarlık Rusya'sının mağlup olması Milli Kurtuluş Harekâtı için çok önemli olacaktır”⁸. Kuzey Azerbaycan'da bağımsızlık mücadelesinin geniş halk kitleleri arasında benimsenmesini sağlayan en önemli teşkilat ise Müsavat Partisiydi. Bilindiği üzere bu olayların yaşandığı dönem Resulzade önderliğine Azerbaycan'ın Millî

5 A. Göyüşov, **1917-1920 İllerinde Şimali Qafqaz Dağlarının Azadlıq Uğrunda Mübarizesi**, Bakı 2000; R. Kösali, “Seymden Parlmana”, İstiqlal Özel Nüsxesi, Bakı 1919, s. 70, 72.

6 M. E. Resulzade, eserinde olayları şöyle özetler: “25 Mayıs 1918 tarihi vatan tarihimizin unutulmaz günüdür. Bugün, Bakü'yü Azerbaycan'dan ayırıp, memleketi başsız beden olmağa duçar etmek isteyen Bolşevik ve Taşnak çetelerine karşı Kafkas İslam Ordusunun bağımsızlık savaşı başlamıştır.” Geniş bilgi için bk: M. E. Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekküllü**, Bakı 1918.

7 **Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi (ARDA)**, 970-1-161, s. 7-9.

8 Akif Aşırılı Veliyev, “Cumhuriyet Dövrü Metbuatında Qafqaz İslam Ordusu”, **Qafqaz Universiteti Qafqaz Araştırmaları İnstitutu Neşriyyatı**, no 6, Bakı 2008, s. 522-526.

İstiklal Davası yolunda siyasi mücadele verdikleri dönemdi. Bu dönemde Ozanyan, Amazasp, Lalayev, Şaumyan ve Emiryanyan'ın liderlik ettiği terör güçleri Kafkasya genelinde Müslüman halka karşı terörist eylemlerde bulunmuştur.

Bolşevik Ruslar Bakü petrolünü ele geçirmek için, Taşnak Ermeniler ise, "Büyük Ermenistan" kurmak hevesiyle Anadolu ve Kafkaslarda mezalim uygulayarak, Komünist Bolşevizmin bölgede hâkim kılınmasında mücadeleler sergilemiştir. Bu durum karşısında Azerbaycan'da siyasi hareketlilik adeta hız kazandı. En önemli siyasi oluşum olan Müsavat Partisi faaliyetlerine etkinlik katarak bölgenin en büyük siyasi gücü haline geldi. 1917'de Bakü'de toplanan Kafkasya Müslümanları Kongresinde Gence şehrinde kurulan Türk Âdemi Merkeziyet Partisi ile Müsavat Partisinin birleşmesi meselesi görüşülmüş. Resulzade ile Yusufbeyli bir araya gelerek iki partinin birleştirilmesi hususunda karar alınmıştır. Müsavat Fırkasının merkezi komitesi tüm teşkilatlarıyla üç ayrı fonksiyonu icra etmekteydi.

1. *Küçük burjuva unsurları ile birlikte merkezde mevki tutan M. E. Resulzade grubu*
2. *İnkılâbi harekâtın tesiri altında kalan sol temayüllü M. B. Memmedzade grubu*
3. *Sağ cenaha mensup olan N. B. Yusufbeyli'nin kapitalistler grubu*⁹.

Dönemin Bakinskiy Raboçii gazetesi olaylara ilişkin görüşlerini şöyle yazıyordu: "Yetkili komitelerde Müslüman Şurasının silahları geri vermesi ile bağlı talebi müzakere olunduktan sonra işlem gerçekleşti. Eğer rejimi gerçekleştiren Sovyet Hâkimiyeti Müsavat Partisine fırsat verseydi, o zaman bunca dökülen kanlar ve ölen insanlar daha da çok olurdu. Çünkü o zaman epey silahlı Ermeni gruplar, Müsavat Partisini tanımak istemiyordu. Şaumyan'ın 'yalnız Sovyet Hâkimiyeti daha az kan dökerek, müsavatın hâkimiyetine son verebilir' sözleri de yer almaktadır"¹⁰.

9 Hüseyin Baykara, "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İki Askeri Zaferi", **TTK Yayınları**, sayı. 35, İstanbul 1965, s. 258-259. (sayı verilmiş ve makale adı tırnak içinde sanırım dergi mi, öyle ise dergi adı verilmeli?)*

10 **Bakinskiy Raboçii Qazeti**, nu: 79, Bakı 1 May 1918.

29 Mart 1918 senesinin Azerbaycan ‘Vahşi Divizyasının’ (Karargâh) Komutanı General Talışinski, 26 Bakü Sovyetinin Başkanı Şaumyan’ın verdiği emir doğrultusunda hapse atıldı. Şaumyan’ın bu davranışı Müslüman kesimi kıskırtmaya yetti. Yapılan mitinglerde Şaumyan’a karşı silahlı mukavemet göstermeye davet ediyorlardı. Fakat V. İ. Lenin’den Şaumyan’a gelen övgü dolu telgrafından sonra, Şaumyan olayları hemen yatıştırdı. Bakü Sovyetinin de asıl rakibi Müsavat Partisinin önderi M. E. Resulzade ve silah arkadaşları; Mirza Bala Memmedzade¹¹, F. Hoylu, Ali Merdan Bey Topçubaşov¹² vb. olmuştur¹³.

11 Mirza Bala Memmedzade: 1898’de Bakü’de dünyaya gelmiştir. Matbuat hayatına ‘Açık Söz’ gazetesinde başlayan Memmedzade daha sonra Türk Âdem-i Merkezîyet Milli Müsavat Halk Partisine katılmıştır. Yurtiçi ve yurtdışında Türk gençliğinin milli, manevi kültürel, sosyal ve siyasi yönden bilinçlenmesini sağladı. Hapis hayatı sonrası istiklal davasını Güney Azerbaycan’da yürütmüştür. 1927’de İstanbul’a gelerek matbuat ve milli teşkilatlanmaya yönelik faaliyetlerde bulunmuştur. Aynı yıllarda İstanbul Hukuk Fakültesinde tahsilini devam ettirmiştir. 1932’de Varşova’ya yerleşerek, faaliyetlerini burada sürdürdü. Bu yıllarda Yeni Kafkasya, Azeri Türk, Odlu Yurt, Bildiriş, İstiklal, Kurtuluş, Azerbaycan Yurt Bilgisi ve Cumhuriyet gibi yayın organlarında makaleleri geniş yer alır. 1955’de Resulzade’nin vefatı üzerine Müsavat Partisinin liderliğine üstlendi. 8 Mart 1959’da İstanbul’da vefat etmiştir. Yazılarında Mirza Bala, Nuhoğlu, A. Kut, M. M. Mehmetzade, M. B. Daşdemir ve Ali Kutluk imzalarını kullanmıştır. Başlıca eserleri: 1. Ermeniler ve İran (İstanbul. 1927), 2. Azerbaycan Misak-i Millisi (Azerbaycan İstiklal Beyannamesinin Tahlili, İstanbul. 1927), 3. Milli Azerbaycan Harekâtı (Azerbaycan Milli Müsavat Halk Partisi Tarihi, Berlin. 1938). M. B. Memmedzade, **Milli Azerbaycan Harekâtı**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991.

12 Ali Merdan Bey Topçubaşov: 4 Mayıs 1865’de Tiflis’te doğmuştur. Azerbaycan Cumhuriyetinin kurucularından biri olan Topçubaşov aynı zamanda dışişleri bakanı olmuştur. Onun önderliğinde Azerbaycan’da ilk milli ordu kuruldu. İlk resmi bayrak ve İstiklal Marşı yapıldı. Devlet ve ordu yapılanmasında Osmanlı subaylarının da önemli etkisi olmuştur. 1920’de Rusların bölgeyi yeniden işgal etmesi ile Azerbaycan Cumhuriyeti yıkıldı. Topçubaşov faaliyetlerine yurtdışında devam etti. Türkiye’de de birçok faaliyetlerde bulunmuştur. 8 Kasım 1934’de Paris’te vefat etti. B. Mustafayev, **a. g. t.**, s. 225.

13 Azerbaycan istiklal davasına hizmet veren bazı önemli şahsiyetler şunlardır: 1. M. E. Resulzade (1884 Bakü-1955 Ankara-Azerbaycan Cumhuriyetinin Kurucusu-Milli Şuranın Reisi-Milli Müsavat Partisinin Başkanı), 2. M. B. Memmedzade (1898 Bakü-1959 İstanbul), 3. M. S. Aran (1895 Zengezur-1971 İstanbul), 4. A. Hüseyinzade (1864 Salyan-1940 İstanbul), 5. A. M. Topçubaşov (1862 Tiflis-1934

Taşnaklar ve Bolşevikler tarafından Azerbaycan'da oluşan bu millî iradeyi ve siyasi gücü sarsmak için terör estirmiştir. Tarafları kışkırtma ve çatışma sonucunda katliam yapılmıştır. Azerbaycan'ın ilk Başbakanı F. Hoylu, Ermeni taarruzuna karşı olağanüstü hal getirir ve bu nedenle tüm Azerbaycan'da seferberlik ilan edilir¹⁴.

2. Müsavat Partisinin Azerbaycan-Ermenistan İlişkilerindeki Konumu

Azerbaycan bağımsızlık hareketlerinde önemli yere sahip olan Müsavat Partisi Azerbaycan Müslümanlarının umudu haline gelmişti. Çünkü bu oluşum halkın öz kökünde olgunlaşan tarihi, iktisadi, sosyal, kültürel ve siyasi platformunu aramıştır. Böyle bir zamanda Müsavat Partisi bu olgunlaşmaya cevap vermiştir. Parti az zamanda beklenmedik yayılma ve inkişaf trendi yakalamıştır. Tarihte Azerbaycan Cumhuriyeti adıyla ilk Müslüman Türk Devleti bu parti ve lideri Resulzade önderliğinde kurulmuştur. Müsavat Fırkasının tüzüğüne göre, Azerbaycanlılar, Muasırlık-Türkçülük-İslamcılık fikirlerinde birlik haline gelmişlerdir. Müsavat Partisinin program maddeleri şöyle idi:

Madde 1. Milliyet ve mezhep farkı gözetmeden tüm Müslümanların birleşmesi.

Madde 2. Müslüman memleketlerinin yeniden müstakil olmalarına çalışmak.

Paris- Meclis Başkanı), 6. H. H. Ataman (1900 Kars-1979 Ankara), 7. A. Yurtsever (1898 Bakü-1976 Ankara), 8. F. Aküzüm (1922 Kars-1991, Ankara), 9. A. Caferoğlu (1889 Gence-1975 İstanbul), 10. A. Ağaoğlu (1869 Şuşa-1939 İstanbul), 11. M. Vekiloğlu (1896 Kazah-1965 Ankara), 12. N. B. Yusufbeyli (1881-1920-Hükümet Sözcüsü), 13. F. H. Hoyski (1875-1920-Azerbaycan'ın İlk Başbakanı), 14. N. B. Şeyhzamanlı (Kafkas Seymi Azerbaycan Bölmesinin Osmanlıya Askeri Yardım Komitesinin Resmi Temsilcisi), 15. A. Şihlinski (General), 16. A. H. Ziyadhanov (Tebriz Siyasi Mümessili), 17. İ. H. Ziyadhanov (İstiklal Kurbanlarından), 18. Ş. H. Ziyadhanov, 19. Y. B. Vezirov (İstanbul Temsilcisi), 20. C. B. Rüstembeyli (Kuban Temsilcisi), 21. M. B. Efendiyev (Batum Siyasi Temsilcisi), 22. M. Tekinski (Revan Mümessili), 23. M. Y. Caferov (Tiflis Siyasi Mümessili) vb. Cahangir Zeynalıoğlu, **Muhtasar Azerbaycan Tarihi**, İstanbul 1924, s. 140-141.

14 Cemil Hesenli-Eldar İsmayılov, **Azerbaycan Tarixi**, Müellim Neşriyyatı, Bakı 1995, s. 23; Tahir Qaffarov, **Azerbaycan Tarixi**, Çaşıoğlu Neşriyyatı, Bakı 2005, s. 18-20.

Madde 3. İstiklallerini müdafaa ve ihya için çarpışan bütün Müslüman memleketlerine maddi ve manevi yardımda bulunmak.

Madde 4. Müslüman halkların taarruz kuvvetini arttırmak için yardımda bulunmak.

Madde 5. Bu ideallerin yayılmasına mani olan bütün engelleri yıkmak.

Madde 6. Müslümanların terakkisine çalışan diğer tüm fırkalarla irtibat tesis etmek.

Madde 7. Müslümanların yaşamında savaş vesaitini, onların ticaret, sanayi ve alelumun iktisadi hayatlarını kuvvetlendirmeğe çalışmak.

Madde 8. Beşeriyetin saadet ve terakkisine çalışan yabancı kurullar ile ihtiyaç görüldüğü nispette irtibatta bulunmak¹⁵.

Tiflis'ten Gence'ye taşınan Azerbaycan Milli Hükümeti buradan Milli matbaa kurma zaruretini hissetmiştir. İşte bu yılda Ahmet Bey Ağaoğlu 'Türk Yurdu' adlı gazetenin neşrine başlamıştır. Bu dönemde Ermenilerin 'Aş Xavator'¹⁶ ve Bolşeviklerin 'Naşa Vremya' (Bizim Zaman) gazeteleri, Kafkas İslam Ordusunun Bakü'nün kurtuluşu sırasında, güya Ermenilere haksız yere saldırdığını iddia etmiştir. Ermeni ve Rus birliğini tebliğ eden 'Bakinets' gazetesi ise daha ileri giderek, Ermenilerin katledildiğini yazmıştır¹⁷. Oysa 28 Kasım 1918 tarihli Gürcülerin 'Gruziya' adlı gazetesinde, "*Cumhuriyet döneminde ölen Ermeni sayısı, bu yılın sadece Mart ayında ölen Müslümanların kat-kat azdır*" diye yazmıştır. Ayrıca 12 Ekim 1918 yılında Almanya'nın 'Nyus-Panker Dantes Caytunt' adlı gazetesinde, Osmanlı Ordusunun Kafkas harekâtı ve Bakü'nün kurtuluşundan duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir¹⁸. Bakü'nün kurtuluşu o

15 Mehmet Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 1996, s. 39; Hüseyin Baykara, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**, İstanbul 1975, s. 203-205.

16 **Aş Xavator-Ermeni Yurdu Qazeti**, 30 Dekabr 1919.

17 **Bakinets Qazeti**, 15 Eylül 1918.

18 Akif Aşırılı Veliyev, **a. g. m.**, s. 524-526.

yılın ‘Azerbaycan’¹⁹ gazetesinde “Resmi Haber” başlığı ile yayımlanmıştır. ‘Hümmet’²⁰ ve ‘Ahbar’ gazeteleri de buna benzer haberlere yer vermiştir. Öte yandan Resulzade, 15 Eylül 1918 tarihli mektubunda Bakü’nün kurtuluşu ile ilgili İstanbul’da iki defa bayram edildiğini F. Hoylu ve M. Hacinski’ye yazmıştır²¹. Başkentini Gence’den Bakü’ye taşıdığını ilan etmiştir. Başkentini taşınmasından sonra, bu kez ülkede daha çok ticari ve stratejik çıkarlar ön plana çıkmaya başladığını görmekteyiz. Temel amaç Bakü’nün ‘kara altını’ olarak bilinen, petrolüne sahip olmaktır. Osmanlı’nın müttefiki olan Almanya, Osmanlı’dan bu yönde devreye girmesini talep etmiştir. Öte taraftan bu durum Rusya tarafından takip edilmekte ve bu konuda Osmanlı Hariciyesine nota bile göndermiştir²².

3. Cumhuriyetin Kuruluşu ve Ermeni İsyanlarıyla Mücadele

Müsavat Lideri Resulzade önderliğinde Azerbaycan Milli Şurası 28 Mayıs 1918’de ülkenin bağımsızlığını ilan eder. Bir gözlemci ilan merasimini şöyle anlatıyor: “Akşam, Grandük’ün Sarayında Seymin Müslüman gurubuna ayrılan mavi salonda Azerbaycan üyeleri, Hasan Bey Ağayev’in başkanlığında toplandık. Hasan Bey Meclisi açtı. Söze başlayarak konuşmasını şöyle devam etti. Şimdi anlaşma tüm azalar arasında tamamdır. Oy vermek her azanın vazifesidir. Tarafsız kalmak isteyenler lütfen meclisi terk etsinler. Hiç kimse yerinden kalkmadı. Hasan Bey Azerbaycan’ın müstakil devlet olmasını oylamaya sunuyor. Kâtip Mustafa Mahmudi isimleri okuyor. Her aza ‘razıyım’ cevabını veriyor. Herkesin yüzü sevinçli görünüyordu. Hasan Bey ayağa kalkarak, tüm azalara hitaben: Bu saatte yani 20.10’da Azerbaycan’ın bağımsızlığı kabul edilmiştir. Yeni hükümeti tebrik edelim. Azaların çoğunun gözleri yaşla dolarak birbirilerini ellerini sıkıyorlardı. Herkes; “Yaşasın Müstakil Azerbaycan” diye bağırarak, saraydan çıkan üyeleri alkışlıyorlardı”²³. 28 Mayıs 1918’de Şark

19 **Azerbaycan Qazeti**, Bakı 28 May 1919.

20 **Hümmet Qazeti**, no: 36, Bakı 1918.

21 **ARDA**, 894-10-31, s. 23.

22 Musa Qasimov, **Birinci Dünya Muharebesi İllerinde Büyük Dövlətlərin Azerbaycan Siyaseti (1914-1918)**, Bakı 2001, s. 272.

23 “Azerbaycan İstiklal Beyannamesi”, İlham Kaynağı Yayın Organı, no. 1, Mayıs 1938.

dünyasında kurulan ilk bağımsız Müslüman Türk Cumhuriyeti olan Azerbaycan Cumhuriyetinin ‘İstiklal Beyannamesi’ dünyaya şu şekilde ilan edilmiştir:

Madde 1. Azerbaycan halkı hâkimiyet hakkına maliktir. Cenubi ve Şarki Maveray-ı Kafkas’tan ibaret Azerbaycan, kâmile hukuk müstakil bir devlettir.

Madde 2. Müstakil Azerbaycan Devletinin şekli idaresi, Demokratik Cumhuriyetidir.

Madde 3. Azerbaycan Cumhuriyeti bütün milletler ve bilhassa mücavir millet ve devletlerle hüsnü münasebeti tesis eder.

Madde 4. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, millet, mezhep, sınıf ve cins farkı gözetmeden bütün vatandaşlara siyasi ve vatani hukuk temin eder.

Madde 5. Azerbaycan Cumhuriyeti, hududu dâhilinde yaşayan bütün milletlerin medeni inkişaflarına meydan verir.

Madde 6. Azerbaycan Kurucu Meclisi toplanıncaya kadar en yüksek yetkili merci, genel oy ile tespit edilmiş olan Milli Şuraya karşı mesul olan geçici hükümettir²⁴.

28 Mayıs 1918’de Tiflis’te toplanan Milli Şura Resulzade tarafından Azerbaycan’ın istiklalini ilan etmiş ve Feteli Han önderliğinde birinci hükümetin yeni kabinesi oluşturulmuştur. 10’u aşkın bakandan oluşan birinci hükümet kadrosu ülkeyi bir dönem idare etmiştir²⁵. Bakü’de Ermenilerin gerçekleştirdikleri katliamlar sırasında birinci hükümet iş başında idi. Bu olaydan sonra birinci hükümet yerini değiştirerek, Tiflis’ten Gence’ye taşınmıştır. İlk başkent olan Gence, istiklali tüm dünyaya duyurmuştur. Antanta ül-

²⁴ İlham Kaynağı, **a. g. m.**, no. 1, Mayıs 1938.

²⁵ İlk kabinenin üyeleri: 1. M. E. Resulzade (Devlet Başkanı), 2) B. B. Cavanşir (Dahili İşler Nazırı), 3. M. H. Hacinski (Hariciye Nazırı), 4. A. M. Topçubaşov (Meclis Başkanı), 5. H. Sultanov (Milli Savunma Nazırı), 6) N. B. (Maarif Nazırı), 7) M. Y. Caferov (Ticaret ve Sanayi Nazırı), 8) H. B. (Yollar ve Telgraf Nazırı), 9. F. H. Hoylu (İlk Başbakan), 10. Refibeyli (Devlet Nazırı), 11. A. Şeyhülislamzade (Tarım Nazırı), C. Zeynalov, **a. g. e.**, s. 117.

keleri, İran, Osmanlı, Gürcistan, diğer Avrupa devletleri ve ABD tarafından tanınmıştır²⁶.

XX. yüzyılın başlarında yeni-yeni oluşan devletler kendisinin uluslararası arenada kabul görmesi için ‘Devletler Hukuku’ prensiplerine ve kurallarına uyması gerekiyordu. Böylece Azerbaycan Cumhuriyetini dünya ülkeleri fiilen tanımıştır. Bunun sonucunda kendine yakın olan birçok ülkeler ile her alanda ilişkiler kurmuş, birtakım antlaşmalar imzalamış ve o ülkelere temsilciler gönderdi²⁷.

26 Hükümetin 23 ay kadar kısa sürmesine rağmen beş kabine değiştirdiğini görmekteyiz. Gence’ye gelen hükümet ikinci kabine üyeleri ile icraatına başlamıştır: 1. M. E. Resulzade (Reisi Cumhur), 2. F. H. Hoyski (Başbakan ve Dâhili İşler Nazırı), 3. A. M. Topçubaşov (Meclis Başkanı-Hariciye Nazırı), 4. M. H. Hacinski (Dâhiliye Müsteşarı) 5. H. Sultanov (Savaş Nazırı), 6. H. Yusufbeyli (Maliye ve Halk Maarifi Nazırı), 7. H. Hasmemmedov (Adliye Nazırı), 8. M. Y. Caferov (Ticaret Nazırı), 9. A. Şeyhülislamzade (Emek ve Ekin Nazırı), 10. H. Melikaslanov (Yollar ve Telgraf Nazırı), 11. C. Hacinski (Devlet Müfettişi), 12. M. B. Memmedzade (Hükümet Sözcüsü), Öte yandan Azerbaycan Hükümeti bünyesinde bulunan dış siyasi temsilcileri de şu üyelere oluşmaktaydı: 1. N. A. Stolpako (Türkistan Kaspi Hükümeti Temsilcisi), 2. Albay Gaksel (ABD Kafkas Ardi Olağanüstü Komiseri), 3. Randalt (ABD Bakü Temsilcisi), 4. T. A. Bekzadyan (Ermenistan Temsilcisi), 5. A. Gaye (Fransa Temsilcisi), 6. K. Alşiboya (Gürcistan Temsilcisi), 7. A. Kantemir (Kuzey Kafkasya Sorumlusu), 8. V. Konsolos (Ukrayna Temsilcisi), 9. Albay Stoks (İngiliz Temsilcisi), 10. G. Smith (ABD Bakü Fahri Konsolosu), 11. Albay Belyayev ve Politsin (Beyaz Rusya Temsilcisi), 12. Albay Osberg (Fransa Askeri Ataşesi), 13. Albay Barbaris ve Anri İnsam (İtalya Temsilcisi), 14. Leysner (Polonya Temsilcisi), 15. Antuan Delabus (Vatikan Temsilcisi), 16) M. S. Vüzara (İran Devlet Yetkilisi), 17. S. S. Dovle (İran’ın Lenkeran Konsolosu), 18. FR. Delide ve Mitskeviç (Litvanya Temsilcisi), 19. Robert de Riez (İsviçre Temsilcisi), C. Zeynalov, **a. g. e.**, s. 117, 141-142.

27 Dış siyasi temsilciler şu üyelere oluşmaktaydı: 1. Y. B. Vezirov (İstanbul-Türkiye Siyasi Mümessili), 2. A. H. Ziyadhanov (Tebriz-İran Siyasi Mümessili), 3. Ali M. B. Topçubaşov (Paris-Fransa Siyasi Mümessili), 4. C. B. Rüstembeyli (Kazak-Kuban Siyasi Mümessili), 5. M. B. Efendiyev (Batum-Acaristan Siyasi Mümessili), 6. M. Y. Caferov (Tiflis-Gürcistan Siyasi Mümessili), 7. M. H. Tekinski (Erivan-Ermenistan Siyasi Mümessili), 8. A. Sadikov (Türkistan Siyasi Mümessili); H. Baykara, **a. g. m.**, s. 281.

Azerbaycan'ın Paris'teki temsilciler heyeti üyesi Mir Yakup, ülke bağımsızlığını Avrupa ülkelerince tanınmasını şöyle anlatıyor: “*Versal Konferansında mevcut Kafkasya ülkelerinin onayı için bir ortam hazırlanmış bulunuyordu. Konunun gündeme alınma işi İngiltere İçişleri Bakanı tarafından yapıldı. Böylece 12 Ocak 1919'de Büyük Devletler Konseyi Azerbaycan'ı tanıdığını deklare etmiştir. Bu tarihten itibaren Azerbaycan tüm uluslararası toplantılara çağırılmağa başlandı.*” Şöyle ki, Başbakan Hoylu önderliğindeki hükümet üyeleri ilk uluslararası ahitnameyi Osmanlı ve Batum'a yapmıştır. Bu tarihte Osmanlıdan yardım istenmiş ve yardım talebi kabul görmüştür. Böylece ilk uluslararası münasebetlerin temelleri atılmış oldu. Komşu ülke Gürcistan ile ittifak beyannamesi imzalanır. Aynı şekilde Ermenistan ile de ilişki kurmak için Bakü'de ‘Azerbaycan-Ermenistan’ konulu uluslararası konferansı düzenlenmiştir. Güney komşusu İran Hükümeti ile siyasi, ticari ve kültürel ilişkileri sağlamak için Bakü'de yine bir konferans yapılmış ve anlaşmaya varılır. Bu anlaşmaya esasen de İran, Azerbaycan'ı resmen tanıdığını beyan edilir. Sovyetler kuruluncaya dek iki ülke ilişkileri ileri düzeyde devam etmiştir²⁸.

Şarkta kurulan ilk Müslüman Türk Cumhuriyeti olan Azerbaycan'ın bağımsızlığı Batı Dünyasında da geniş yankı uyandırır. Özellikle Alman ünlü Doğu uzmanları²⁹ ve siyasileri yazdıkları makalelerde ve verdikleri demeçlerde bunu Şarkta bir devrim olarak görmekteydiler. 28 Mayıs 1918'de Gence'de Milli Şura Hükümeti kurulduktan sonra artan baskılar sebebiyle Osmanlı'dan yardım istenmiş, Resulzade ve zamanın Hariciye Nazırı M. Hacinski'nin,

28 B. Mustafayev, **a. g. t.**, s. 260.

29 Bu konuda özellikle Alman asıllı Ünlü Doğu Bilim Uzmanı Gotthard Jaschke (1894-1983) kafa yormuştur. Bilimsel araştırmaları ile Kafkasya'daki siyasi ve askeri gelişmelere ışık tutan Jaschke, 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan için bilimsel açıdan büyük mücadele vermiştir. Kurtuluş dergisinde yayımlanan ‘Azerbaycan İstiklal Münasebeti İle’ başlıklı yazısında: “Azerbaycan halkının tarihinde en gururlu günlerinden biri olan 28 Mayıs Azerbaycan Cumhuriyetinin kuruluşunu, bu mutlu ve tarihi günü kutluyoruz.” demiştir. Johannes Bensing: “28 Mayıs ülküsünün yaşandığını vurgular ve Azerbaycanlı dostlarına seslenerek, Azerbaycan'ın çok yakında siyasi bağımsızlığına da kavuşmasını dilemiştir.” B. Mustafayev, **a. g. t.**, s. 262.

İstanbul Hükümetine³⁰ yaptığı başvuru üzerine Bakü'ye giren Osmanlı Birliği, şehri Taşnak ve Bolşeviklerle mücadele sonucu, cumhuriyetin başkenti haline dönüştürür. Bu arada Osmanlı Ordusunun Bakü'ye girişi halk tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmıştır.

Azerbaycan Cumhuriyeti ilk günden, özellikle Şubat 1917 devrimi ile Çar Hükümetinin yıkılması ve Ekim 1917 Bolşevik iktidarından yararlanarak, Ermenilerin Güney Kafkasya'da Müslümanlara yönelik yapılan katliamın araştırılması ve ortaya çıkan gerçeklerin tüm dünyaya duyurulması olmuştur. Bu yönde ilk adım Temmuz 1918 tarihli Gence toplantısında yapılan soykırımın araştırılması için 'Soruşturma Komisyonu' tesis etmek hususunda karar alınır. Raporda Ermeniler tarafından mezalime tabi tutulan Müslümanlar ve talan edilen yerleşim yerleri, tahrip edilen kültürel mirasın bilgileri yer almaktadır³¹.

4. İlk Millî Meclis ve Millî Ordunun Ermeni Terörü Karşısındaki İcraatları

Gence'de açılan ilk mecliste (17 Haziran 1918) Nazır Nesib Bey Yusufbeyli, şöyle der: "*Azerbaycan'ın hilası ve nicatı Osmanlı ve yüce ordusudur.*" Daha sonra Millî Şuranın Reisi Resulzade söz alarak şöyle der: "*Öncelikle milli bayramınızı kutlarım. Tüm davetlileri selamlarım. İstiklal şehitlerimizi hürmet ve ihtiramla bir dakikalık saygı duruşu ile yâd edelim*".³² En son olarak mavi-

30 Ayrıca bu başvurudan önce 31 Ağustos 1918 yılında dönemim Meclis Başkanı Topçubaşov, Osmanlı hükümeti ile İstanbul'da görüşmek için tayin edilmiş ve Osmanlı ile bundan böyle o dönemde Topçubaşov önderliğinde üst düzeyde temsil edilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HR. SYS., no. 2457.60.1-2.

31 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 930 01/5-103-2.

32 Öte taraftan mecliste aşağıdaki tarihi kararlar alınır. 1. Azerbaycan Türkçesi resmi devlet dili ilan edildi (27 Haziran 1918), 2. Bakü saatini Azerbaycan'ın her yerinde kabul eder (12 Temmuz 1918), 3. Harici pasaportların verilmesi valiliklere havale edilir (22 Ağustos 1918), 4. Ağdaş kazası şehir ilan edilir (26 Ağustos 1918), 5. Yelizavetpol (Gence) şehrinin Karyargin kazası CebraİL ili olarak değiştirilir (30 Ağustos 1918), 6. Azerbaycan'ın milli bayrağı, mavi-kırmızı-yeşil renklerinden oluşan ve 8 yıldızlı ay olarak kabul edilir (9 Eylül 1918), 7. Vatandaşlık kanununa göre ülke topraklarında doğan herkese din-dil-ırk-cinsiyet-siyasi mensubiyet farkı gözetilmeden vatandaşlık hakkı verilir (4 Ağustos 1919), Nesiman Yaqublu,

kırmızı-yeşilden oluşan üç renkli bayrağı ve milli marşı meclis katılımcılarına tanıtılır. Memmedzade ise, 'Odlu Yurt' gazetesinin unvanına gelen mektupları okuyarak, meclise Osmanlı, Güney Azerbaycan, Fransa, Varşova, Almanya, Gürcistan ve İran'dan gelen tebrik telgraflarını meclis üyeleri ile paylaşır³³. Öte yandan Azerbaycan'ı dünya devletlerarası arenada tanıtmak için Meclis Başkanı Ali Merdan Bey Topçubaşov önderliğinde bir heyet, Paris Sulh Konferansına gönderilmiştir.

23 aylık ömrü olan Resulzade Hükümeti tarihinin en önemli icraatlarından biri de millî ordu birliklerinin oluşturulması olmuştur. Bu birlikler daha çok ülke sınırlarında konumlanmıştı. Rus İhtilali, askeri olmayan Azerbaycan'ı daha da zor duruma sokmuştu. Çar Hâkimiyeti devrildikten sonra diğer Kafkas ülkelerinin aksine Azerbaycan'da silah ve talimli asker yok denecek düzeydeydi. Çarlık politikasının Müslüman ahaliyi askeriye muaf tutması ve üst rütbelerde görevlendirmemesinin altında yatan gerçek neden bu olsa gerek³⁴.

Mehmet Emin Resulzade, Gençlik Neşriyatı, Bakı 1991, s. 81-90.

33 95 milletvekilinden oluşan meclisteki milletvekillerin sandalye dağılımı şöyle idi: Müsavat Partisi 32, İhtilal Grubu 11, Sosyalist Fırkası 11, Ehrar Fırkası 10, Demokrat Parti 7, Rus 5, Bağımsız 19. Ayrıca Milli Şura bildirilerine ve Kafkaziskaya Kalendar'a (Kafkas Takvimi) göre bu dönemde Azerbaycan'da (Gence-Zakatala-Bakü-Zengezur-Nahçıvan Guberniyaları ve Tiflis-İrevan Guberniyalarının bir bölümü) 2.750.000 ahali yaşamaktaydı. Bunların yaklaşık, 1.900.000'i Müslüman, 500.000'i Ermeni, 230.000'i Rus idi. İşte bu istatistiki bilgilere göre mecliste milletvekili sandalye sayısı şekillenmişti. Öte taraftan yine Müslümanlar 80, Ermeniler 21 Ruslar 10, Almanlar 1 ve Yahudiler 1 temsilci gönderebilmekteydi. **Azerbaycan Qazeti**, nu: 115, Bakı 21 May 1998; Ataxan Paşayev, **Açılmamış Sehifelerin İzi İle**, Bakı 2001, s. 38-40.

34 O dönemde Azerbaycan topraklarının yüzölçümü 113 bin 869 km² idi. Rus ve Ermeni işgalinden sonra toprakların büyük bir kısmı Ermenilere verildi. Dolayısıyla bugünkü Azerbaycan topraklarının yüzölçümü 86 bin 600 km² olmuştur. M. E. Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü**, Bakı 1918, s. 109-110.

Azerbaycan siyasileri tarafından bir ordunun oluşturulması yönünde ta 1917'de fikir ortaya atılmıştır. Fakat bu yönde ilk adımlar Ekim devriminden sonra atılmıştır. Öncelikle Gence, Bakü ve Tiflis'te hazırlıklar yapılmış ve ilk birlikler General Aliğa Şihlinski kumandanlığında kurulur. 4 Haziran 1918'de Osmanlıdan silah yardımı ve askeri talim güçleri alınır. 25 Aralık'ta General S. Mehmandarov, Savunma Bakanı A. Şihlinski ve muavini General S. Sulkeviç ise Ordu Baş Karargâh Reisi tayin edilir. 1919 yılına geldiğinde ordudaki asker sayısı 6 binden yaklaşık 30 bine çıkarılmıştır. Ayca birçok ülke arasında savunma paktları imzalanır. Bunlardan biri de 16 Haziran 1919'da Gürcistan ile Azerbaycan arasında savaşta savunma paktı olmuştur. Gürcistan'dan 12 top, 24 roketatar, 3.000 tüfek ve 795 küçük çaplı silahın yan ısıra birçok savaş mühimmatı alınmıştır³⁵.

İlk astsubay okulu Piyade Tümeni Tümgeneral Cevat Paşa öncülüğünde Gence'de kurulur. Bu tümen, Zaqatala ve Gence alayından oluşmaktaydı. Tümgeneral İbrahim Vasifov komutasındaki ikinci tümene ise Quba, Bakü, Şamahı ve Gökçay Piyade Alayı dâhil idi. Üçüncü tümen Lenkeran, Süvari Fırkası ise Tatar, Karabağ ve Şeki Alaylarından oluşmaktaydı. Orduda, 2 topçu alayı, 2 zırhlı tren, 6 zırhlı otomobil, 8 deniz uçağı, Kars ve Ardahan adlı 2 deniz gambota bulunuyordu. Ordu, toplam 30 bin neferlik kuvvetten oluşmaktaydı. Ayrıca arşiv belgelerinden de anlaşılıyor ki, Osmanlı Ordusu Azerbaycan'a gelmeden önce de millî ordunun teşekkülünde çalışmalar yürütmüştür³⁶.

Orduda uzman subaylar olmadığı için Gürcü ve Çerkez subaylardan kadrolar doldurulmaya çalışılıyordu. Rus Ordusundan ise Azerbaycan'a sadece 300

35 Cemil Hesenli, Eldar İsmayılov, Tahir Qaffarov, **Azerbaycan Tarixi**, Bakı 1995, s. 37-39.

36 Azerbaycan Milli Ordusunda, Kafkas İslam Ordusu ile birlikte yer alan bazı Osmanlı ve Azerbaycan askerleri: 1. A. Şihlinski (Savunma Bakanı), 2. Nazım Bey (Kurmay Binbaşı), 3. Naim Bey (Kurmay Binbaşı), 4. K. Doğan (Topçu Komutanı-Binbaşı), 5. Tevfik Bey (Kurmay Binbaşı), 6. Asif Efendi (Teğmen), 7. M. Tuğsavul (Üsteğmen), 8. C. Cahid (Zabit), 9. S. Mehmandarov (General), 10. S. Sulkeviç (General-Baş Karargâh Reisi), 11. S. Yanardağ (Atatürk'ün Yaveri Süvari Yüzbaşı), Hagani İsmayılov, **Azeri Soyqırımı**, Bakı 2002, s. 20.

kadar yetişmiş subay kadrosu kalmıştı. Bu subayların 30'dan fazlası kurmay idi³⁷. Ayrıca yerli halk bile gönüllü birlikler oluşturarak, Azerbaycan Millî Ordusu bünyesinde ülke savunmasında mühim rol almıştır. Buna dair Dâhiliye Nazırı M. H. Hacınski tarafından bölgenin Genel Valilerine olağanüstü durumlar vuku bulduğunda Millî Orduya destek amacıyla yerli Müslüman halktan silahlı güçler oluşturularak, mücadelelere katılmalarına yönelik rapor gönderilir³⁸. Bu bir nevi gerekli hallerde halk seferberliği mekanizmasının devreye girmesi anlamına da geliyordu ki, zaten yerli halk bunu yapmakta gönüllü idi.

Millî Ordunun kurulması Ermenileri rahatsız ediyordu. Şaumyan başta olmak üzere Taşnak güçleri Kafkas cephesinde ordunun kurulması Ermeni halkının varlığı için tehlike doğuracağından korkuyorlardı. Oysa Taşnak örgütleri Bakü'yü ateşe tuttıkları için Millî Ordu Müslümanları savunma amaçlı karşılık vermek mecburiyetinde kalmıştır³⁹. Öte taraftan zamanla Bolşevik ve Taşnak örgütlerinin ülkede siyasi ve ticari hâkimiyet uğrunda mücadelesi artık onları birbirilerine karşı düşmana çevirdiği de görülmüştür. Bundan böyle Bakü başta olmak üzere tüm ülkede güvenlik ve siyasi kargaşa hüküm sürer. Savunmaya yönelik daha büyük ordunun varlığı her geçen gün hissedilir oldu. Bu ordu da Osmanlı'nın önderliğinde oluşturulan Nuri Paşa Komutasındaki Kafkas İslam Ordusu olacaktır.

Mevcut Millî Ordu Birlikleri Yevlah İstasyonu ve Kür nehri üzerindeki büyük köprüyü muhafaza ederek, Osmanlı Ordusu gelene dek Bolşevik ve Taşnak güçlerini oyalamıştır. Ordunun Bakü'ye gelişi Taşnak ve Bolşevik güçlerini korkuya salmıştı. Kafkas İslam Ordusu önce Gence ve Bakü daha sonra diğer bölgelerde Müslümanları mezalimden kurtarmıştır⁴⁰.

37 Öte taraftan Rus ordusunda yetişip, Azerbaycan Milli Ordusuna katılan bazı Azerbaycanlı Generallerin adları şöyle idi. Ayrıca bu generallerin hepsi Azerbaycan Cumhuriyeti son bulduktan sonra Ruslar tarafından kurşuna dizilmiştir. 1. Süleyman Sulkeviç (General), 2. Hüseyin Nahçıvanlı (Tümgeneral), 3. Hamit Gaydabaşı (Tümgeneral), 4. Prens Kazım Kaçar(Tümgeneral), 5. Yadigarov (Tümgeneral), 6. Murat Dilay Dilhas (Tümgeneral), 7. Çheidze (Tümgeneral), H. Baykara, **a. g. e.**, s. 286.

38 **BCA**, 930. 01/3-50-11.

39 N. Yaqublu, **a. g. e.**, s. 87-88.

40 Ebülfez Elçibey, **Bütöv Azerbaycan Yolunda**, Ecdat Yayınları, Ankara 1997, s. 125.

Ordunun 250 neferlik Gence Alayı, 3 bin neferlik Bolşevik ve Taşnak güçlerine karşı savaşmıştır. Gence Ermenileri ile birleşen Ruslar, binlerce Müslümanı katletmiştir. Bu olay tanıkların dilinden şöyle anlatılmaktadır: “*Katliamdan inilleyen Müslümanların sesi tüm Gence’yi inletiyordu. Gözümüzü hangi yöne çevirsek o dehşetli manzarayı hatırlıyoruz. İki Ermeni ve Rus askerinin havaya kaldırdığı süngüdeki minik bebek adeta çırpınıyordu. Askerlerin elinden ve süngüdeki bebeğin kanının aktığını gözümle gördüm. Şehir mezarlıktan farksızdı. Sokaklarda cesetlerin üzerinden atlayarak yürüyorduk. Yüzlerce insanın kafası kesilmişti. Çocukların gözleri, kulakları, burunları kesilmiş, kadınlar çırucıplak soyundurulmuş ve ziynet eşyaları işkence ile alınmış, evler yağma edilmişti⁴¹. Yüzlerce kadın, çocuk, genç, yaşlı taşlarla parçalanmış, karınları mermi ile doldurulmuştu⁴².*

Müsavat Cephesinin gittikçe artan nüfusu, Millî Ordunun teşekkülü ve Kafkas İslam Ordusu, Bolşevik ve Taşnak güçlerini korkuya düşürmüş, özellikle Bakü petrolü uğrunda mübarezeler gittikçe artmıştır. 29 Mart 1918’de heyetin çoğu Müslüman olan savunma amaçlı ‘Evelina Gemisinin’ Bolşevik güçler tarafından silah mühimmatından arındırılması 31 Mart katliamın bilançosunu daha da artırmıştır. Müslümanları katletmekle yetinmeyen Ermeniler, onların değerli eşyalarını talan etmiş ve insanları diri-diri toprağa gömmüşlerdi⁴³.

5. Resulzade Hükümetinin Sona Ermesinde Ermeni Terörünün Rolü

23 aylık bir ömrü olan Azerbaycan Cumhuriyeti, İslam ve Türk Dünyası tarihinin dönüm noktasını oluşturmaktadır. Bu devirlerde Mikoyan, Şaumyan ve Andranik gibi Ermeni asıllı Taşnak üyeleri, Rusya’nın talimatıyla Kafkaslarda terör faaliyetlerini genişletmiştir. Cumhuriyetin yıkılmasını fırsat bilen Taşnaksütyun örgütü ve Ermeni Bolşevik güçleri, Sovyet Rusya’sının da desteğiyle Sovyet Azerbaycan’ı üzerinde katliam ve işgal faaliyetlerini sürdürdüğü bilinmektedir. Moskova’nın emri doğrultusunda 22 Mart 1920’de Hankendi, Gence ve Kazak bölgelerinde yaşayan Ermeniler, isyan çıkarmış ve

41 ARDA, 894-10-57, s. 6-8.

42 Askeri Tarih Araştırmaları Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE), K. 525, D. 2049.

43 Azerbaycan Respublikası Siyasi Partiler ve İctimai Hareketler Arşivi (ARSPİHA), 277-2-25, s. 4-9.

yöre halkını katletmiştir. Ermeni Bolşevik güçleri Ruslara “sadık” kaldıklarını göstermek amacıyla: “*Azerbaycan’da isyan vardır*” diyerek, 11. Kızıl Ordunun ülkeye girmesini istemiştir. Daha sonra bu vakayı gerçekleştiren Mikoyan, Rus Ordusunu Azerbaycan’a davet etmiştir. Rus Ordusu 27 Nisan 1920’de parlamentoya kesin uyarı vererek, yönetimi Bolşeviklere devretmesini sağlamıştır⁴⁴.

Ocak 1920’de Versal Konferansı Ali Şurası tarafından Azerbaycan’ın bağımsızlığı tanındığı ve korunacağına dair teminat aldığı halde, 27 Nisan’da Azerbaycan, Kızıl Ordu tarafından işgali neticesinde Resulzade hükümeti önderliğinde kurulan ilk Cumhuriyet son bulmuştur. Bu olayların başlangıcında olduğu gibi sonucunda da Ermeniler için elverişli imkânlar doğmuştur. Bu imkânlardan biri de 20.000 km²’lik Azerbaycan arazisi Ermenistan’a verilmiş ve Karabağ ve İrevan’da yaşayan 10 binlerce Müslüman sürgün edilmiştir⁴⁵.

Moskova, yalnız Azerbaycan’ı işgal ve parçalamakla yetinmedi. Deli Petro lakaplı Çar Birinci Pyotr vasiyetnamesine sadık kalan Lenin, daha sonra Stalin döneminde Zengezur, Karabağ, Nahçıvan ve Türkiye’nin Şark Vilayetlerini Ermenistan’a verilerek “Büyük Ermenistan” yaratma planları devreye girmiştir⁴⁶. 1920 senesinin yazında Sovyet heyeti Moskova’da bulunan Türk heyetinden Hariciye Vekili Bekir Sami Bey’den, Türkiye’nin de Ermenilere bazı arazilerin verilmesini istemiştir. Şöyle ki Moskova, Türkiye’yi o zaman 4 bölgeye parçalamak istiyordu: 1. *Batı Ermenistan (Doğu Anadolu)*, 2. *Lazistan (Karadeniz)*, 3. *Kürdistan (Güney Doğu Anadolu)*, 4. *Trakya (Batı Vilayetleri)* Bu teklif Rusya tarafından defalarca Türk heyetine iletilmiş ve hatta Sovyet Rusya Hariciye Komiseri Çiçerin tarafından TBMM reisine nota bile göndermiştir. Fakat bu teklif ne Türk yetkililerince ne de uluslararası camiada dikkate alınmamıştır⁴⁷.

44 M. Babaşov, “İslam Dünyasının İlk Cumhuriyeti”, **Bizim Heyat Qazeti**, nu: 10 (110), Bakı, 30 May. 1991.

45 http://www.mns.gov.az/armenianaggression_az.html/25.10.2007

46 Geniş bilgi için bk: Beşir Mustafayev, “Cihan Hâkimiyetini Moskoflara Öğütleyen Deli Petro’nun Vasiyetnamesi ve Ermenistan Devletinin Kurulmasında Etkisi”, **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi**, c. IV, s. 11, Haziran, 2013 Mersin, s. 18-24.

47 Mirza Bala Memmedzade, **Milli Azerbaycan Harekâtı**, (Dkrt no: 13, Moskova. 13 Ağustos 1920), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991, s. 123-126.

Rusya Batılı devletlerin yapamadığını yapmak istemiş ama isteği gerçekleşmemiştir. Bu yolla Deli Petro'nun vasiyetnamesinde olduğu gibi sıcak denizlere açılmak için bunu uygulamak niyetindeydi. Bu yolda Ermeni kartını kullanmıştır. Ermeniler de hiç kuşkusuz Rusya'nın desteğine sığınmıştır. Rus Ordusu Azerbaycan'a girdiğinde karşılarında yine Ermenileri bulmuştur. Sovyet tarihçilerinin de itiraf ettiği gibi, Ermeni birlikleri Bolşeviklerle birleşerek olaylara müdahale etmeleri sonucu Sovyet Hâkimiyeti kurulmuştur. Bakü'ye giren Kızıl Ordu Birlikleri, şehirde ilginç durumlar ile karşılaşmıştır. Bakü proletaryasının isyan edip, Sovyet rejimi kurduklarından bahseden bazı kesimler, ihtilal komitesinin yerleştiği parlamento binası üzerinde bile Bolşevik bayrağını asmağa cesaret edememişlerdi. Nitekim bayrak günler sonra asılmıştır. Böylece 1920 Nisan işgali ile Resulzade önderliğindeki Milli Hükümet devrilmiş ve Ruslar Azerbaycan'da hâkimiyeti resmen ele geçirmiştir.

Güncel Analiz ve Sonuç

Lenin ve Stalin'den Kafkasya'yı Bolşevikleştirme emrini alan Kızıl Ordu, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan gibi bağımsız Cumhuriyetleri tarihe gömdü. 28 Nisan 1920'de Bolşevikler Bakü'ye girdiler. Ertesi gün Ermenistan Hükümetine şu kesin uyarı yollandı. Sovyet Azerbaycan'ındaki işçi-köylü hükümetinin devrim komitesi adına talepleri şudur:

- 1. İlk olarak ordunuz Karabağ ve Zengezur'u terk edecek.*
- 2. İkinci olarak kendi gerçek sınırlarınız içine çekileceksiniz.*
- 3. Nihayet halklar arası boğazlaşma durdurulacak.*

Yukarıdaki nedenlerden dolayı Azerbaycan Sosyalist Cumhuriyeti Devrim Komitesi, Ermenistan ile savaşmayı göze almıştır. Böylece Ermenistan, ileride dünya kamuoyunu saldırıyı bizzat Müslüman tarafın başlattığına, kendisinin ise sadece saldırıya karşılık verdiğiğine ikna etme imkânı bulacak olan Türkiye ile karşı-karşıya gelecektir. Nahçıvan-Ermenistan sınırında yaşanan

olaylar sırasında, abluka altında olan yakıtsız ve hammaddesiz kalan Ermenistan, Nahçıvan-Türkiye sınırlarını ele geçirmekle suçlanmış, yabancı güçler bu mevzuyu içtenlikle desteklemiştir. Bu olaylar, Güney Kafkas'taki gelişmelerin gelecekte bu yönde cereyan edeceğini açıkça ortaya koymaktadır⁴⁸.

1 Aralık 1920'de, Rusya Komünist Partisinin Kafkasya sorumlusu Orconikidze'nin başkanlığında Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya Komünist Partisi temsilcilerinin katıldığı bir toplantıda, Azerbaycanlı N. Nerimanov, Zengezur, Nahçıvan ve Dağlık Karabağ bölgelerini Ermenistan'a bırakarak, Müslümanlarla Ermeniler arasındaki tarihsel kavgaya son verdiğini ilan etti. Karar Orconikidze tarafından Lenin ve Stalin'e ulaştırıldı ve 4 Aralık 1920 tarihli Pravda gazetesinde Milliyetler Komiseri Stalin'in bu kararı '*tarihte eşi benzeri görülmemiş bir olay*' olarak kutsadığını anlatan haber çıktı. Ancak bunun Ermeni Bolşeviklerini ve genel kamuoyunu etkilemek için yapılan bir manevra olduğu kısa sürede anlaşılacaktı. 16 Mart 1921 tarihli Moskova ve 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşmalarının ödülü olarak Ermenistan Türkiye sınırında bulunan Nahçıvan, Azerbaycan'a bağlı otonom bölge olarak tanımlandı. O tarihlerde Nahçıvan'ın nüfusunun yüzde 85'ini Müslümanlar, yüzde 15'ini Ermeniler oluşturduğu için Ermeniler karara itiraz etmediler. Bir ay sonra, Bolşevikler Zengezur Bölgesinde Taşnaklar tarafından yönetilen ırkçı bir Ermeni direnişi ile karşılaşmış, Zengezur'u Ermenistan ile Azerbaycan arasında paylaşırken da ses çıkarmadılar⁴⁹.

48 Aşot Ayrapetyan, **Pro Armenia Dergisi**, sayı. 61 (çev. E. Özkan), İstanbul 1992, s. 31, 48.

49 Orconikidze'nin başını çektiği "Azerbaycan'ın menfaatlerini savunan" grup karşısında "Milli Komünistler" sindirilmiş tavır sergiliyorlardı. Hatta N. Nerimanov Bakü Sovyeti'nin toplantısında, Sovyet Azerbaycan'ına mahsus askeri birliklerin Zengezur'u terk ettiğini söylemekle yetinmemiştir. Ertesi gün Orconikidze aynı haberi Bakü'den Lenin ile Stalin'e müjdeliyordu. Azerbaycan Hükümeti Zengezur, Nahçıvan ve Karabağ'ın Sovyet Ermenistan'ına verilmesini resmen beyan etti. Azerbaycan topraklarının parçalanması ve Ermenilere bağışlanmasında hiç şüphesiz ki "en büyük hizmet" Stalin'in olmuştur. Azerbaycan'ın kendi topraklarından böyle kolay, "kardeşlik ve beraberlik" gibi Bolşevik sloganlarına inanarak el çektirilmesi Sovyet ideolojisinin başarısı gibi de değerlendirilebilir. Yalnız bir ayrıntıyı unutmamak gerekiyor ki, Lenin'in halklar dostluğu sözlerine inanan Azerbaycanlı

Lakin sadece üç hafta sonra, 5 Temmuz 1921'de, Rusya Komünist Partisi Kafkasya Bürosundan Stalin, Kirov, Orconikidze, Nerimanov'un da katıldığı toplantıda yine fikir değiştirildi ve Dağlık Karabağ bu sefer Azerbaycan'a bağlı özerk bir bölge olarak tanımlandı. Ayrıca bölgenin sınırları çizilirken, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'la ilişkisini kesmek için Şuşa-Lâçin koridoru Azerbaycan'a bırakılmıştı⁵⁰. Ermenilere göre; Karabağ problemi diye bir şey kalmamıştır. Oysa Rus ve Ermeni yönetimi iki kesim arasında önce fitne çıkarmış, ardından etnik temizlik politikası uygulayarak ve bunların sonucunda uluslararası camiayı arkasına alarak savaşmıştır. Günümüzde zaten Rus Ordusu Ermenistan ve Karabağ'da konuşlanmış durumda. Böylece, Karabağ sorunu bir daha hiç çıkmamak üzere ve çözüm umudu vaat etmeksizin Kafkasya ve dünya gündemine girmiş oldu.

Kafkaslar'da, Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan, Rusya-Ermenistan-İran, ABD-AB'nin ortak çıkarlarını dikkate alırsak bu bölgede istikrarın tesisinin ne kadar zor olduğunu açıkça görebiliriz. Bilindiği üzere Kafkaslarda hem

komünistler halkın topraklarını Taşnaklara bağışlarken, Lenin'in etrafında adeta canlı duvar ören Ermeni Komünistler Ermenistan'ı Azerbaycan'dan koparılan topraklar sayesinde genişletmek yönünde faaliyet göstermekteydi. Azerbaycan her ne kadar "özgür" sosyalist cumhuriyet gibi gözüксе de ülke yönetiminde diğer milletlerin temsilcileri, S. M. Kirov (Rus), S. Orconikidze (Gürcü), A. Mikoyan, L. Mirzoyan (Ermeni) söz sahibi idiler. Öteki Kafkasya Cumhuriyetleri'nde Sovyet totaliter rejimin yaratılması süresinde Gürcü ve Ermeniler aktif rol oynadıkları halde, Azerbaycan'da bu görevi üstlenen kişilerin gayri milletlerden, özellikle Taşnaklardan oluşması Azerbaycan'ın gerçek faciası olmuştur. Sovyetlerin iktidara geldiği tarihte Azerbaycan'ın yüzölçümü 113.895.97 km² iken sonraki yıllarda 86.6 km.² olmuştur. Nerimanov aldatıldığını anladığı zaman Kreml'e Lenin'e isyan yüklü mektupları göndermeye başladı: "Durumun vahametini anlatmakta zorlanıyorum. Azerbaycan'a ait önemli bölgelerin Taşnaklara verilmesi telafisi zor olan sorunlar yaratacaktır. Moskova Taşnak komünistlerin kötü hareketlerine son vermezse, tüm Müslüman şark bizden (yani komünistlerden) yüz çevirecektir". **Bakinskiy Raboçii Qazeti**, Bakı Dekabr 1920; Beşir Mustafayev, "Sources of Events Archive Zengezur (1905-1920)", **Journal of Qafqaz University**, sayı. 33, Bakı 2012, s. 29-42.

50 Süleyman Seydi, "Sovyetler Birliğinin Ermeniler İçin Başlattıkları Anavatana Dönüş Projesi", **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, ASAM Yayınları, c. II, Ankara 2007, s. 1171-1172.

yerel coğrafyasından hem de jeopolitik bakımdan merkezi önem taşıyan vaka Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ Bölgesidir. Karabağ Bölgesinde:

1. *AGİT (Fransa-ABD-Rusya) Minsk grubunun çabaları sonuç vermemektedir.*
2. *Ermeniler halen de Rusya tarafından silah ve askeri üs şeklinde desteklenmektedir.*
3. *İran ile Ermenistan yakın işbirliği içindedir.*
4. *Azerbaycan'a sadece Türkiye'den siyasi destek vardır.*
5. *Ermenistan, Azerbaycan'ın Nahçıvan Bölgesini abluka altında tutmaktadır.*
6. *ABD ve AB ülkeleri petrol boru hatları için bölgede çıkar peşindeler.*
7. *Gürcistan ve Azerbaycan, Rusya ilişkilerinde kendilerini güvensiz hissetmektedirler⁵¹.*

Dağlık Karabağ Bölgesi, Ermeniler açısından “*Büyük Ermenistan*” hayalinin gerçekleştirilmesi için sembol özelliği taşımaktadır. Karabağ'daki Ermeni nüfusunun bilinçli Rus politikalarıyla artırılarak, bu bölge Ermenilerin ‘*self determinasyon*’ hakkını uluslararası platformlarda kabul ettirmek suretiyle bölgenin bağımsız bir cumhuriyet olarak tanınması, akabinde referandumla Ermenistan'a birleştirilmesini sağlamak nihai hedefleri olduğu bilinmektedir. Oysa hem Ermenistan hem de Rusya politikaları, ‘*işgalci*’ olarak bütün dünya tarafından belgelenmiş ve kabul edilmiştir. Lakin Ermeniler, Karabağ başta olmak üzere Azerbaycan'ın diğer % 20'lik topraklarının işgaliyle ilgili olarak kabul gören tüm uluslararası kuruluşlar tarafından defalarca uyarılmasına rağmen bu uyarıları dikkate almamaktadır.

51 Beşir Mustafayev, “Sovyetler Döneminde Rusya'nın Dağlık Karabağ Politikası”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, s. 39, Ankara 2013, s. 61.

Resulzade Hükümeti Dönemi Ve Yaşanan Terör Olayları (1918-1920)

Günümüzde Kafkaslarda meydana gelen hadiseler kanlı çekişmelere sahne olmaya devam etmektedir. Aslında temel sorun, ‘*Ermeni*’ ve diğer kimliklerden kaynaklanan herhangi bir etnik sorun değil, başta Rusya olmak üzere, dinmezhep ve emperyal boyutlu siyasi ve ekonomik getirim (ABD, İsrail, “Müslüman İran”, AB) güçlerin Ermeniler ve diğerlerinin üzerinden sergilemeye çalıştığı entrikaları yansıtan ‘*terör*’ sorunudur.

1918-1920 yılları arasında meydana gelen olayların anlaşılabilmesi için tarihi araştırmalar oldukça önemlidir. Tarihi araştırmaların ana kaynağı olan arşivler, Ermenilerin Rusya ve Batılı devletlerin desteğiyle onların oyununa alet olduklarını, silahlı çete faaliyetlerinde bulunan siyasi komiteler kurduklarını ve din-kilise eksenli işbirliği yaparak Müslümanlara karşı terör eylemlerine başvurarak işgal ve katliam yaptıklarını göstermektedir.

Beşer tarihinde Türk milleti kadar devlet kuran ve devlet geleneğine sahip olan ikinci millet yoktur. Ancak bu devletlerin birçoğu ya ilelebet devam etmemiş ya da sonuna kadar kendileri tarafından idare edilememiştir. Türk aydın kesimi özellikle son iki yüz yılda Müslüman devletlerinin başına gelenleri iyi bilmelidir. Kanaatimize göre günümüzdeki sorunları doğru yorumlayabilmek ve sağlıklı çözüm üretebilmek tamamen buna bağlıdır.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Vesikaları

- **ARDA** (*Azərbaycan Dövlət Arşivi*), 894-10-31.
- **ARDA**, 894-10-57.
- **ARDA**, 970-1-161.
- **ARSPİHA** (*Azərbaycan Siyasi Partilər və İctimai Hərəketlər Arşivi*), 277-2-25.
- **ATASE** (*Askeri Tarih Araştırmaları Stratejik Etüt Başkanlığı*), K. 525, D. 2049.
- **BCA** (*Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*), 930 01/5–103–2.
- **BCA**, 930. 01/3-50-11.
- **BOA. HR. SYS** (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi*), 2457.60.1–2.

2. Süreli Yayınlar

- **Aş Xavator-Ermeni Yurdu Qazeti**, 30 Dekabr 1919.
- **Azərbaycan Qazeti**, Bakı 28 May 1919.
- **Azərbaycan**, nu: 115, Bakı 21 May 1998.
- **Bakinets Qazeti**, 15 Eylül 1918.
- **Bakinskiy Raboçii Qazeti**, Bakı Dekabr 1920.
- **Bakinskiy Raboçii**, nu: 79, Bakı 1 May 1918.
- **Hümmet Qazeti**, nu: 36, Bakı 1918.
- **İlham Kaynağı Mecmuası**, “Azərbaycan İstiklal Beyannamesi”, nu: 1, May 1938.

3. Telif Eserler

- AYRAPETYAN, Aşot, **Pro Armenia Dergisi**, sayı. 61, (çev. E. Özkan), İstanbul 1992.
- BABAŞOV, Memmedeli, “İslam Dünyasının İlk Cumhuriyeti”, **Bizim Heyat Qazeti**, nu: 10 (110), Bakı 30 May 1991.
- BAYKARA, Hüseyin, “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin İki Askeri Zaferi”, **TTK Yayınları**, sayı. 35, İstanbul 1965.
- BAYKARA, Hüseyin, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**, İstanbul 1975.
- ELÇİBEY, Ebülfez, **Bütöv Azerbaycan Yolunda**, Ecdat Yayınları, Ankara 1997.
- GÖYÜŞOV, A., **1917–1920 İllerinde Şimali Qafqaz Dağlarının Azadlıq Uğrunda Mübarizesi**, Bakı 2000.
- HESENLİ, Cemil, Eldar İsmayılov, Tahir Qaffarov, **Azerbaycan Tarixi**, Bakı 1995.
- İSMAYILOV, Hagani, **Azeri Soyqırımı**, Bakı 2002.
- KÖSALI, R., “Seymden Parlımana”, **İstiqlal Özel Nüsxesi**, Bakı 1919.
- MEMMEDZADE, Mirze Bala, **Milli Azerbaycan Harekâtı**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991.
- MUSTAFAYEV, Beşir, “Cihan Hâkimiyetini Moskoflara Öğütleyen Deli Petro’nun Vasiyetnamesi ve Ermenistan Devletinin Kurulmasında Etkisi”, **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi**, c. IV, sayı. 11, Mersin Haziran 2013.
- MUSTAFAYEV, Beşir, “Ermenilerin Kuzey Azerbaycan’daki Faaliyetleri (1905-1920)”, **Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı**, İzmir 2009.
- MUSTAFAYEV, Beşir, “Sources of Events Archive Zengezur (1905-1920)”, **Journal of Qafqaz University**, sayı. 33, Bakı Dekabr 2012.

- MUSTAFAYEV, Beşir, “Sovyetler Döneminde Rusya’nın Dağlık Karabağ Politikası”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi (KARAM)**, sayı. 39, Ankara 2013.
- **ÖKE, Mim Kemal, Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu**, İstanbul 2000.
- PAŞAYEV, Ataxan, **Açılmamış Sehifelerin İzi İle**, Bakı 2001.
- QAFFAROV, Tahir, **Azerbaycan Tarixi**, Çaşıoğlu Neşriyyatı, Bakı 2005.
- QASIMOV, Musa, **Birinci Dünya Muharebesi İllerinde Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti (1914-1918)**, Bölüm II, Bakı 2001.
- RESULZADE, Mehmet Emin, **Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü**, Bakı 1918.
- RESULZADE, M. E., “Azerbaycan Cumhuriyeti”, **İstiqlal Özel Nüsxesi**, Bakı 1919.
- SARAY, Mehmet, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 1996.
- SEYDİ, Süleyman, “Sovyetler Birliğinin Ermeniler İçin Başlattıkları Anavatana Dönüş Projesi”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, ASAM Yayınları, c. II, Ankara 2007.
- VELİYEV, Akif Aşırılı, “Cumhuriyet Dövrü Metbuatında Qafqaz İslam Ordusu”, **Qafqaz Universiteti Qafqaz Araştırmaları İnstitutu Neşriyyatı**, nu: 006, Bakı 2008.
- YAQUBLU, Nesiman, **Mehmet Emin Resulzade**, Bakı 1991.
- ZEYNALOĞLU, Cahangir, **Muhtasar Azerbaycan Tarihi**, İstanbul 1924.
- http://www.mns.gov.az/armenianaggression_az.html/25.10.2007